

Teadusinformatsioon kui teadmispõhise ühiskonna nurgakivi

Jüri Järs (RiTo 11), Tallinna Tehnikaülikooli raamatukogu direktor

Teadus- ja tehnikainformatsiooni parema kättesaadavuse tagamiseks Eestis peaks riigi toetus teadusraamatukogudele olema kaks-kolm korda suurem.

Teadmispõhise ühiskonna peamised arengujõud on haridus ja koolitus. Piiratud inim- ja loodusvarude tõttu ei saa Eestis lõputult viljeleda ressursimahukat tootmist ega loota madalate tootmiskulude kaudu saavutatavale konkurentsieelsele. Eesti arengu tagamiseks on ainult üks tee – püüelda teadmistel põhineva lisandväärtuse tootmise poole, pöörates üha suuremat tähelepanu haridusele, teadus- ja arendustegevusele ning tehnosiirdele. Teadmispõhise majandusega riikides kulub uute toodete ja tehnoloogiate väljatöötamisele ehk tehnoloogilisele arendustegevusele ligikaudu kaks kolmandikku teadus- ja arendustegevuse kogumahust, Eestis vaid ligikaudu kümnendik.

Teadus- ja arendustegevuse ning innovatsiooni üks nurgakivi on ligipääs teadus- ja tehnikainformatsioonile, selle kvaliteet, ammendavus ja kättesaadavus, mille eest hoolitsemine on olnud teadusraamatukogude põhiülesanne juba nende loomisest alates. Kui veel kümmekond aastat tagasi peeti teadusraamatukogudes kõige tähtsamaks info- ja kommunikatsioonitehnoloogia arendamist ning integreeritud raamatukogusüsteemi, sealhulgas üldkasutatava elektronkataloogi ja bibliograafiliste andmebaaside loomist, siis nüüdseks on tulipunkti tõusnud infovajaduste ja infootsikäitumise uurimine, elektrooniliste inforessursside hankimine ja vahendamine ning infokirjaoskuse suurendamine.

Infokirjaoskuse all kõige laiemas tähenduses mõeldakse oskust leida, hinnata, organiseerida ja kasutada teavet. Sellest tuleneb ka teadusraamatukogu uus aktiivne roll õppetegevuses – erialainfo otsingukursuste teostamine ning veebipõhiste kaugkoolituskursuste väljatöötamine.

Tuumikuks ülikoolide raamatukogud

Eesti teadusraamatukogude konstruktiivne koostöö sai alguse juba 1970. aastail ning on tõusude ja mõõnadega kestnud enam kui 30 aastat. Kui raamatukogunduslike probleemide lahendamisega on suhteliselt hästi hakkama saadud, siis teadusraamatukogude tegevuse seadustamise ja riikliku rahastamise küsimused on hakanud lahenema alles viimaseil aastail. Selles osas kujunes uue etapi ajendiks kultuuriministeriumi ja haridusministeriumi ühistellimusel aastail 2000–2001 valminud Eesti teadusraamatukogude arengukava projekt, mille koostasid konsultatsioonifirmad PW Partners ja Rimess MRI koostöös raamatukogude esindajatega. Kuigi see projekt sai tugeva kriitika osaliseks, toodi selles olukorra analüüsi kõrval välja ka objektiivsed arengutendentsid ning juhiti tähelepanu teadusraamatukogusid käsitlevate õigusaktide ja riigi toetuse puudumisele riigi määratud ülesannete täitmiseks.

Eesti teadusraamatukogude tuumiku moodustavad avalik-õiguslike ülikoolide raamatukogud, mis kultuuri- ja haridusministri 1994. aasta 12. detsembri määrusest nr 19 “Teaduslike keskraamatukogude tegevuspõhimõtete ja loetelu kinnitamine” lähtudes

osutavad avalikku teenust kõigile infovajajale. Tegelikult oli nende raamatukogude tegevus 2001. aastani reguleeritud üksnes ülikoolisestest õigusaktidega ja nende finantseerimiseks eraldasid ülikoolid vahendeid niigi napist tasemeõpperahast. Seaduse tasemel on 1990. aastast alates reguleeritud ainult Eesti Rahvusraamatukogu tegevus teadusraamatukoguna. Ülikooliraamatukogude finantseerimisprobleemide lahendamise lihtsaima teena nähti arengukava projektis seadusandliku baasi ja riiklike mehhanismide loomist, mis haaraks järgmisi valdkondi:

- seadusandlikud määratlused teadusraamatukogude ülesannetest;
- seadusandlikud regulatsioonid vastava süsteemi rahastamiseks;
- toimiva komplekteerimisplaani väljatöötamine ja rakendamine;
- teadusraamatukogude elektroonilise võrgu edasiarendamine, riikliku finantseerimise kaasamine süsteemi arendamisse;
- pikaajalise riikliku finantseerimisplaani väljatöötamine ja seaduslikul alusel kinnitamine.

Kultuuriministeeriumi tollase kantsleri Margus Allikmaa aktiivse tegutsemise tagajärjel võttis teadusraamatukogude probleemide lahendamise, sealhulgas õigusaktide muudatuste ettevalmistamise ja algatamise enda peale haridusministeerium.

Sihtrühm ja ülesanded

Kolm aastat tagasi, 2002. aasta alg ul, jõustusid teadus- ja arendustegevuse korralduse seaduse muudatused, milles määratleti teadusraamatukogu ja arhiivraamatukogu mõiste ja ülesanded. Samas seaduses sätestati ka haridus- ja teadusministeeriumi ülesanded ning riigi kohustus finantseerida teadusinformatsiooni hankimist teadusraamatukogudele ja teavikute hankimist arhiivraamatukogudele haridus- ja teadusministeeriumi eelarve kaudu.

Haridus- ja teadusministri 2002. aasta 15. jaanuari määrusega nr 10 sätestati teadusraamatukogudele ja arhiivraamatukogudele esitatavad nõuded, nende nimetamise tingimused ja kord. Teadusraamatukogu peab vastama järgmistele nõuetele:

- teadusraamatukogu põhikirjaline või põhimääruseline ülesanne on teadus- ja arendustegevust toetava informatsiooni kogumine, töötlemine, säilitamine ja kättesaadavaks tegemine;
- teadusraamatukogu põhiteenus on avalik ja tasuta;
- teadusraamatukogu siht rühm on teadus- ja arendustegevusega tegelejad;
- teadusraamatukogus on olemas toimiv süsteem teadusinformatsiooni valikuks ning tingimused selle säilitamiseks ja kasutamiseks;
- teadusraamatukogu kogud on komplekteeritud kahes või enamas järgmistest teadusvaldkondadest: loodusteadused, tehnikateadused, arstiteadused, põllumajandusteadused, sotsiaalteadused, humanitaarteadused.

Arhiivraamatukogu (sisuliselt rahvusraamatukogu) peab vastama järgmistele nõuetele:

- arhiivraamatukogu põhikirjaline või põhimääruseline ülesanne on Eesti teaviku ja Eestit puudutava informatsiooni kogumine, töötlemine, säilitamine ja kättesaadavaks tegemine;
- arhiivraamatukogu kogud on avatud teadus- ja arendustegevusega tegelejaile;
- arhiivraamatukogu kogud on komplekteeritud sundeksemplari seaduse kohaselt ja järelkomplekteerimise teel;
- arhiivraamatukogu kogude säilitamistingimused on vastavuses Vabariigi Valitsuse 1998. aasta 29. detsembri määrusega nr 308 kinnitatud "Arhiivieeskirjaga".

Taotlused vaatab läbi komisjon

Nii teadus- kui ka arhiivraamatukogud peavad tegelema teadustööga, avaldama oma tegevusest ülevaateid, koostama bibliograafilisi andmebaase, tutvustama teadus- ja arendusasutuste ning teadlaste tegevust, kirjeldama ja süstematiseerima oma kogusid Eestis kehtivate rahvusvaheliste standardite kohaselt ning kajastama neid Eesti raamatukogude ühises elektronkataloogis.

Teadusraamatukogu või arhiivraamatukogu nimetuse saamiseks peab raamatukogu omanik esitama haridus- ja teadusministeeriumile kirjaliku taotluse, millele lisatakse raamatukogu põhikiri või põhimäärus, arengukava, tegevusaruanded (ülevaated), finantsaruanne, eneseanalüüs ja muud dokumendid, mis kinnitavad raamatukogu vastavust kehtestatud nõuetele. Taotlused vaatab läbi haridus- ja teadusministri moodustatud komisjon, kuhu kuuluvad haridus- ja teadusministeeriumi, kultuuriministeeriumi, avalik-õiguslike ülikoolide, Eesti Teadlaste Liidu, Eesti Teaduste Akadeemia ning Teadus- ja Arendusnõukogu esindajad. Komisjon hindab raamatukogu vastavust esitatavatele nõuetele ja teeb ministrile ettepaneku teadusraamatukogu või arhiivraamatukogu nimetuse andmiseks või sellest keeldumiseks.

Teadusraamatukogud ja arhiivraamatukogud nimetab Vabariigi Valitsus haridusministri ettepanekul viieks aastaks. Valitsuse 2002. aasta 24. septembri korraldusega nr 625-k nimetati teadusraamatukogudeks Eesti Akadeemiline Raamatukogu, Tallinna Tehnikaülikooli raamatukogu, Tartu Ülikooli raamatukogu ja Tallinna Pedagoogikaülikooli raamatukogu ning arhiivraamatukogudeks - Eesti Akadeemiline Raamatukogu, Tartu Ülikooli raamatukogu ja Eesti Kirjandusmuuseumi arhiivraamatukogu. Kultuuriministeeriumi survele leidis lahenduse ka Eesti Akadeemilise Raamatukogu reorganiseerimise küsimus, mis oli olnud arutluse all juba mitu aastat. Esmalt viidi nimetatud raamatukogu üle haridus- ja teadusministeeriumi haldusalasse ning 2003. aasta 9. aprilli ühinemislepinguga moodustati TPÜ akadeemiline raamatukogu.

Seoses Tallinna Ülikooli moodustamisega, on selle raamatukogu nimi 2005. aasta märtsist alates Tallinna Ülikooli akadeemiline raamatukogu. 2004. aastal nimetati teadusraamatukoguks ka Eesti Põllumajandusülikooli raamatukogu. Seega on praegu Eestis neli nimetatud teadusraamatukogu, mis saavad riigieelarvest haridus- ja teadusministeeriumi kaudu lisaraha.

Lisaraha riigilt

Haridus- ja teadusministeerium on teadus- ja arhiivraamatukogudele komplekteerimisraha (miljonit krooni) eraldanud järgmiselt (vt tabelit).

Tabel. Teadus- ja arhiivraamatukogudele eraldatud komplekteerimisraha (miljonites kroonides)

	2003	2004	2005
Eesti Põllumajandusülikooli raamatukogu	-	0,8	1,1
Tallinna Ülikooli akadeemiline raamatukogu	5,0	3,9	2,5
Tallinna Tehnikaülikooli raamatukogu	3,4	4,5	6,6
Tartu Ülikooli raamatukogu	5,0	5,8	9,9
ELNET Konsortsium (ühishange)	8,5	12,7	16,3
Reserv	-	-	0,6
Teadusraamatukogud kokku:	21,9	27,7	37,0
Kirjandusmuuseumi arhiivraamatukogu	0,5	0,6	0,6
Tallinna Ülikooli akadeemiline raamatukogu	0,5	0,6	2,2
Tartu Ülikooli raamatukogu	0,5	0,6	0,7
Arhiivraamatukogud kokku:	1,5	1,8	3,5
Kõik kokku:	23,4	29,5	40,5

Mittetulundusühingule ELNET Konsortsium eraldati raha e-ajakirjade täistekst- ning bibliograafia- ja referaatandmebaaside ühishangeteks teadusraamatukogude vajadusi arvestades. 2005. aastal tegi haridus- ja teadusministeeriumi komisjon ettepaneku nimetada teadusraamatukogudeks ka Eesti Kunstiakadeemia ja Eesti Muusikaakadeemia raamatukogu, mille vajadusi arvestades loodi reserv 0,6 miljonit krooni.

Teadus- ja arendustegevuse korralduse seaduse järgi peaks haridus- ja teadusministeerium finantseerima teadusinformatsiooni hankimist ühtse komplekteerimiskava alusel. Asjaomase määruse projekt valmis 2002. aasta detsembris. Kahjuks tekkis 2003. aastal haridus- ja teadusministeeriumis määruse menetlemisel seisak, mistõttu ministri määrus nr 19 "Teadusraamatukogude ühtse komplekteerimiskava koostamise põhimõtted ja teadusraamatukogude teadusinformatsiooni ning arhiivraamatukogude rahvusteavikute hankimise finantseerimise taotlemise, taotluste läbivaatamise ning finantseerimise otsustamise kord" nägi ilmavalgust alles 29. märtsil 2004. Teadusraamatukogude riikliku

finantseerimise küsimustega on tõsiselt tegelnud ka avalik-õiguslike ülikoolide rektorite nõukogu. Aastail 2003–2004 oligi riikliku finantseerimise aluseks tegelikult avalik-õiguslike ülikoolide rektorite ning haridus- ja teadusministri poolt 2002. aastal allkirjastatud ühiste kavatsuste protokoll, mis pole küll loodetud mahus realiseerunud, kuid kokkuvõttes on teavikute ostusummasid märgatavalt suurendanud.

Muidugi esineb ka arengut pidurdavaid suundumusi, mis täiendava finantseerimise osaliselt alla neelavad. Nimelt hakkas 2004. aasta maist kehtima uus käibemaksuseadus, mille järgi tuleb trükitud ajakirjade ostu pealt maksta 5% ja elektrooniliste ressursside ostu pealt 18% käibemaksu. Aasta-aastalt kasvavad elektrooniliste ressursside kasutamise litsentsitasud ning trükitud raamatute ja ajakirjade hinnad. Näiteks 1999. aastal oli TTÜ raamatukogu ostetud eestikeelse raamatu keskmine hind 106 krooni ja 2003. aastal 158 krooni, ingliskeelsel raamatul vastavalt 646 krooni ja 1409 krooni. Seega kasvas aastail 1999–2003 TTÜ raamatukogu ostetud eestikeelse raamatu keskmine hind 1,5 ja ingliskeelse raamatu keskmine hind 2,2 korda. Kokkuvõttes tähendab see, et komplekteerimissummad peavad aastast aastasse kasvama juba ainult selleks, et raamatukogud saaksid olemasolevat komplekteerimistaset säilitada.

Ühtne komplekteerimiskava

Teadusraamatukogude tegevuse põhiküsimuste arutamiseks, komplekteerimise koordineerimiseks, lühi- ja pikaajaliste arengukavade ning ühisprojektide koostamiseks ning haridus- ja teadusministrile ettepanekute tegemiseks moodustas minister 2002. aasta 11. detsembri käskkirjaga nr 1361 teadusraamatukogude nõukogu, kuhu kuuluvad valitsuse nimetatud teadusraamatukogude direktorid, Rahvusraamatukogu direktor, haridus- ja teadusministeeriumi ning kultuuriministeeriumi esindaja.

Nõukogu koosolekuil on arutatud ühtse komplekteerimiskava koostamist, finantseerimistaotluste ja kuluaruannete ühtlustamist, e-ressursside ühishanget ja teadusraamatukogude statistikat puudutavaid küsimusi. Haridus- ja teadusministeeriumi määruse puudumisest hoolimata asusid Eesti Akadeemiline Raamatukogu, TPÜ raamatukogu, TTÜ raamatukogu, TÜ raamatukogu ja Rahvusraamatukogu juba 2002. aasta detsembris koostama oma komplekteerimiskavu, lähtudes ühtlustatud põhimõttest. 2003. aasta 12. novembri koosolekul otsustas teadusraamatukogude nõukogu moodustada töörühma ühtse komplekteerimiskava koostamiseks ja vormistamiseks.

Ühtse komplekteerimiskava esimene versioon valmis 2004. aasta jaanuaris ning teadusraamatukogude nõukogu esitas selle haridus- ja teadusministeeriumile 16. veebruaril 2004. Komplekteerimiskava oli koostatud UDK teadusvaldkondade põhjal kahetasandilisena (põhiinformatsiooni tasand ja teadustööd toetav tasand RLG Conspectuse määratlustest lähtudes), sisaldas rohkem kui 200 UDK alajaotust ning hõlmas TPÜ akadeemilise raamatukogu, TTÜ raamatukogu, TÜ raamatukogu ja Rahvusraamatukogu komplekteerimisvaldkondi. Ühtse komplekteerimiskava koostamise eesmärk on kaardistada teadusraamatukogude komplekteerimisvaldkonnad ja -tasandid, vähendada mõistlikkuse piires dubleerimist ja kasutada piiratud rahalisi vahendeid Eesti teadus- ja arendustegevuse infovajadustest lähtudes võimalikult otstarbekalt.

Kava koostamine on pidev protsess – seda täiendatakse jooksvalt ning kord aastas esitatakse haridus- ja teadusministeeriumile uus versioon. 2005. aastal esitatud komplekteerimiskavasse on lisatud ka EPMÜ raamatukogu andmed. Nii lõppkasutajate kui ka raamatukogude huvides oleks otstarbekas nimetatud komplekteerimiskava edasi arendada – laiendada osalevate raamatukogude ringi ning lisada õppetööd ja selle juhendamist toetav komplekteerimistasand. Sellise teadus- ja erialaraamatukogude ühtse komplekteerimiskava koostamine ei tulene haridus- ja teadusministeeriumi regulatsioonidest ja see tuleks teostada raamatukogudevahelise koostööprojektina. Sellelaadse komplekteerimiskava koostamist pidas Eesti Raamatukoguhoidjate Ühingu juures tegutsev teadus- ja erialaraamatukogude direktorite ümarlaud vajalikuks juba 2002. aasta detsembris.

Arvestatav kvaliteediindikaator

Kuidas on riiklik finantseerimine mõjutanud teadusinformatsiooniga varustatust? Märgatavalt on kasvanud teadusraamatukogude hangitavate trükitud välisraamatute arv. Kõige rohkem on avardunud ligipääs elektroonilistele infovarudele. Esimene kord loodi ligipääs e-ajakirjade täistekstidele 1999. aastal. Samal aastal sai teoks ka esimene ühishange ELNET Konsortsiumi kaudu. Aastast 2000 osaleb ELNET Konsortsium Avatud Ühiskonna Instituudi (*Open Society Institute*) eIFL (*Electronic Information for Libraries*) projektis, mis on võimaldanud suhteliselt väikese tasu eest tunduvalt laiendada e-ressursside nomenklatuuri. 2004. aastal hankisid teadusraamatukogud ELNET Konsortsiumi kaudu ligipääsu kümnele e-ajakirjade pakatile (kokku üle 10 000 nimetuse ajakirju), seitsmele bibliograafia- ja referaatandmebaasile ning viiele muule pakatile (sõnastikud, teatmeteosed, faktiandmed).

Kõigis teadusraamatukogudes kokku oli 2004. aastal loodud ligipääs enam kui 15 000 e-ajakirja täistekstidele ja ligi 20 000 e-raamatule. E-ajakirjad moodustavad ligikaudu 90% ajakirjanimetuste koguarvust. Kahjuks tuleb e-ressurssidest otsingu tegemiseks kasutada mitmeid erinevaid kasutajaliideseid ja otsisüsteeme, mis pikendab otsingu tegemiseks kuluvat aega ning ebapiisava ettevalmistuse korral ei anna ammendavat tulemust. Selle puuduse korvamiseks on kavas luua teadusraamatukogude ühine infoportaal, mis võimaldab teha metaotsingut – otsida ühe kasutajaliidese kaudu üheaegselt kõigis e-ressurssides, millele on hangitud ligipääs.

Vaadeldes ühte tähtsamat rahvusvaheliselt aktsepteeritavat ülikooliraamatukogu kvaliteediindikaatorit – teavikute hankimise summat ühe üliõpilase kohta aastas-, võib öelda, et 2004. aastal on see summa 1999. aastaga võrreldes kasvanud ligikaudu 1,5 korda. Summa suuruselt jääme Soome ülikooliraamatukogudest maha 3–4 korda ja Põhja-Ameerika ülikooliraamatukogudest 7–8 korda, kuid Läti, Leedu ja Poola ülikooliraamatukogudega võrreldes ei ole olukord sugugi halb. Selleks, et tagada Eesti teadus- ja arendustegevuse ning innovatsiooni rahuldav varustatus informatsiooniga, peaks riigi toetus olema siiski 2–3 korda suurem.